

Közzététel: 2020. június 4.

A tanulmány címe:

A magyar mezőgazdaság elmúlt száz éve a statisztika tükrében

Szerző:

VALKÓ GÁBOR, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője

E-mail: gabor.valko@ksh.hu

DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2020.6.hu0719>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) *Statisztikai Szemle* c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

1. A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Sztj.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
2. A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
3. A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
4. A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Sztj. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
5. A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
6. A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„*Forrás: Statisztikai Szemle* c. folyóirat 98. évfolyam 6. számában megjelent, **Valkó Gábor** által írt, **'A magyar mezőgazdaság elmúlt száz éve a statisztika tükrében'** című tanulmány (link csatolása)”

7. A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Valkó Gábor

A magyar mezőgazdaság elmúlt száz éve a statisztika tükrében

The last hundred years of Hungarian agriculture in the light of statistics

VALKÓ GÁBOR, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője
E-mail: gabor.valko@ksh.hu

A tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson a magyar mezőgazdaság elmúlt száz évéről, elsősorban a statisztika szemszögéből bemutatva a növénytermesztés és az állattenyésztés legfőbb jellemzőit. A szerző a magyar agrárium történetét három szakaszban taglalja. Az első szakasznak az első és a második világháború közötti időszakot tekinti; ekkor az ország mezőgazdasága a háborús károk és a trianoni területcsonkítás miatt rendkívül nehéz helyzetben volt, melyet az 1930-as évek gazdasági világválsága még csak tetézett. A következő történelmi szakaszban, a szocialista gazdálkodás időszakában a háborús veszteségek felszámolása mellett megindult a szocialista nagyüzemek kialakítása, az 1970-es évek technológiai fejlődése pedig a mezőgazdaság teljesítménynövekedését eredményezte. A harmadik szakasz az elmúlt harminc évet öleli fel; a tanulmány e periódus mezőgazdasági folyamatait, a privatizációt és az azt követő termeléseszkökenést, valamint az utóbbi évek fejlődését veszi górcső alá.

TÁRGYSZÓ: mezőgazdaság, agrártörténet, statisztikatörténet

The aim of this study is to provide an overview of the last hundred years of Hungarian agriculture, presenting the main characteristics of crop and livestock production from a statistical point of view. The author discusses the history of Hungarian agriculture in three stages. The first one covers the period between the First and Second World Wars, when the country's agriculture was in difficulties due to war damages and the Treaty of Trianon by the term of which Hungary was shorn of a great part of its former territory, and it was further exacerbated by the global economic crisis of the 1930s. In the next stage, in the period of socialist management, first large socialist enterprises were established in parallel with the elimination of war losses, then the 1970s brought about technological advances, resulting in increasing agricultural performance. The third stage includes the last thirty years whose agricultural processes, the privatization, the subsequent decline in production, and the development in recent years are addressed by the study.

KEYWORD: agriculture, agricultural history, history of statistics

Magyarország a mezőgazdasági termelés szempontjából kiváló adottságokkal rendelkezik. 2019-ben földterületének 57,1 százalékát¹ tették ki a mezőgazdasági területek, ami, csakúgy, mint a szántóterületeinek aránya (46,6%), európai összehasonlításban igen magasnak számít. Az ország gazdaságában és történetében mindenkor elsődleges szerepe volt a mezőgazdasági termelésnek, amely a hazai igényeket mindig ki tudta elégíteni; termékei fontos tételei (voltak) exportunknak. A mezőgazdaság jelentősége azonban túlmutat az élelmezésen, társadalmi és környezeti funkciókat is betölt (Valkó [2017]). A vidéki térségek életében az agrárium ma is meghatározó szerepet játszik, ami a korábbi időszakokban még inkább jellemző volt.

A következőkben a magyar mezőgazdaság utóbbi száz évének történetét vázoló fel a statisztika szemszögéből. A magyar agrárstatisztika a többi szakstatisztikai területtel összehasonlítva és nemzetközi összevetésben is mindig a fejlettebb statisztikai területek közé tartozott (Valkó [2019]). Így elemzésemet jó minőségű statisztikai „alapanyagra” építve tudom végezni. Remélhetőleg jelen statisztikaközpontú írásom hozzájárul majd a hazai agrárium történetének feldolgozásához.

Ugyan a dualizmus kora nem tartozik a tanulmány témakörébe, a későbbi folyamatok megértéséhez mégis fontos említést tenni róla. A dualizmus korában a mezőgazdaság számottevő fejlődésen ment keresztül. Ennek elsődleges okai a kedvező piaci körülmények és a mezőgazdasági termelés technikai színvonalának emelkedése voltak. A kedvező piaci körülményekhez egyaránt hozzájárult az Osztrák-Magyar Monarchia vámokkal védett belső piaca, az élelmiszeripar fejlődése által keltett kereslet és a viszonylag stabil árszínvonal. A mezőgazdasági termelés technikai háttere rohamosan fejlődött. Megjelentek az erőgépek, és tökéletesedtek az állati erővel hajtott gépek. A szántóterület a korábbi legelők szántóvá alakítása, valamint a mocsaras, lápos területek tömeges lecsapolása miatt jelentős mértékben növekedett. Az agrotechnika fejlődéséhez többek között a szerveztrágyázás elterjedése, illetve a XX. század elején a műtrágyák megjelenése és használata is hozzájárult. Mindezek következményeként egye nagyobb hozamokat értek el a termelők.

¹ A nem hivatkozott adatok forrása: KSH [2020].

1. Két világháború között

Az első világháborúnak jelentős kihatásai voltak a magyar mezőgazdaságra:

- a munkaerő megfogyatkozott a hadsereg elszívó hatása miatt,
- hadicélú alkalmazásuk eredményeképpen nem volt elegendő igás állat,
- az állatállomány csökkenésével visszaesett a trágyázás,
- növekedett a műveletlen területek nagysága, és
- összességében a termelés a korábbi évek szintjének alig több mint felére esett vissza, ami súlyos élelmiszerhiányhoz vezetett (*Gunst–Lőkös* [1982]).

A háborús években egyre növekvő terhet jelentett a parasztságnak a kötelező beszolgáltatás, amelyet az ellenállás letörése érdekében katonai segítséggel hajtottak végre. A parasztság helyzetét a Tanácsköztársaság sem javította.

Az ország trianoni békediktátum okozta megcsonkítása tovább nehezítette a mezőgazdaság körülményeit, melynek legfontosabb következményei így foglalhatók össze:

- az állat- (szarvasmarha- és juh-) állomány csökkent,
- a szántóterületek túlsúlya növekedett,
- az Osztrák-Magyar Monarchia feldarabolásával a védővámrendszer megszűnt, már nem védte tovább a termelést,
- a piac összeszűkült, jól fizető iparosodott belső piacok veszték el,
- az új országterületen az ipari lakosság aránya alacsony volt, a főváros gazdaságilag meggyengült,
- a mezőgazdasági termékeket sokszor a magas önköltség alatti áron kellett értékesíteni.

Az első világháborút követően a károk helyreállítása volt az elsődleges feladat, a mezőgazdaság konszolidációja csak lassan haladt. Az 1920-as évek második felében indult meg a mezőgazdaság tőkés fejlődése, amelyet azonban megtört a gazdasági világválság. A válság a mezőgazdasági árak zuhanásával járt, egyes termékeké 40-70 százalékkal volt alacsonyabb a korábbi évek áraihoz képest. 1929 és 1933 között a növényi termékek ára átlagosan 54 százalékkal, míg az állati termékeké 48 százalékkal csökkent (*Gunst–Lőkös* [1982]). Ezzel szemben az ipari termékek árindexe rohamosan emelkedett: míg 1928-ban csak 6 százalékkal, addig 1933-ban

már 70 százalékkal volt magasabb az 1913. évihez képest. Így az agráröllő kinyílt (*Gunst-Lőkös* [1982]). A külkereskedelem visszaesése miatt ebben az időszakban csak az importáló országokban növekedett számottevően a mezőgazdasági termelés, az exportáló országokban minimális volt a növekedés, vagy csökkenés következett be. A magyar mezőgazdaság adósságterhe és ráadásul az adók is növekedtek. Mindezek összessége pedig a földek tömeges árverezéséhez vezetett. A válság kezelése érdekében számos területen avatkozott be az állam (például kedvezményes minőségi vetőmagok eljuttatása a termelőknek, a mezőgazdasági inputok árainak csökkentése, a bolettarendszer [gabonajegyek], valamint az exporthoz kapcsolódó felárak bevezetése).

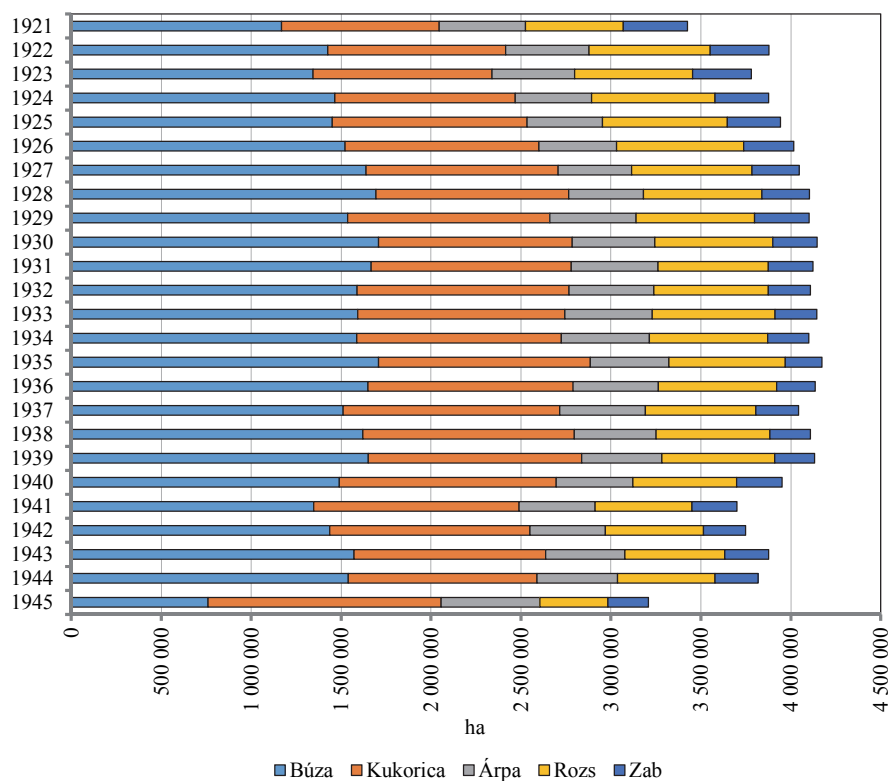
Az 1930-as évek elején a válság hatására csökkent a gépesítés, a műtrágyafelhasználás és az állatlétszám, így a terméseredmények is visszaestek. Bár az évtized második felében a fejlődés újraindult, a mezőgazdaság hatékonysága nem javult számottevően.

A második világháború jelentősen visszavetette az ágazat teljesítményét. A háború alatt az agrárium termelőeszköz- és munkaerő-ellátottsága folyamatosan romlott. A műtrágyagyártás szinte megszűnt, a talajművelés minősége meglehetősen gyenge volt az ígáslovak és a traktorok hadicélú felhasználása miatt. A munkaerő a hadigazdálkodásra átváltott iparba áramlott, így a mezőgazdaságban hatalmas munkaerőhiány alakult ki. Mindezek eredményeképpen a háború éveiben egyre nagyobb terület maradt műveletlenül. A legnagyobb csapás az állatállományt érte, mivel az állatok jelentős részét elhurcolták vagy levágták (*Fazekas* [1995]).

A művelési ágak megoszlása csak kisebb változásokon ment keresztül 1920 és 1945 között. Az ország szántóként használt földterületének nagysága 1920-at követően egészen 1942-ig folyamatosan, kismértékben növekedett. Ugyanezen idő alatt a kert és gyümölcsös művelési ág területe számottevően, 20 százalékkal bővült, a szőlőterület változatlan maradt, a gyepterület 4 százalékkal csökkent, miközben az erdő, illetve a művelés alól kivett és egyéb területek nagysága egyaránt 1-1,5 százalékkal nőtt. A második világháború éveiben, 1942 és 1945 között a szántó, a kert és gyümölcsös, valamint a gyepterület kisebb lett, a művelés alól kivett és egyéb területek nagysága viszont 11 százalékkal nagyobb.

A gabonák közül a búza vetésterülete volt kiemelkedő az időszak során, mely az 1920-as években kezdett gyorsan növekedni, majd másfél millió hektár közelében stabilizálódott. (Lásd az 1. ábrát.) A kukorica vetésterülete 1921 és a második világháború között nagymértékben, 48 százalékkal nőtt, az árpáé az 1945-ös kiugró adattól eltekintve nem változott számottevően, míg a rozsé és a zabé jelentősen csökkent az évek során.

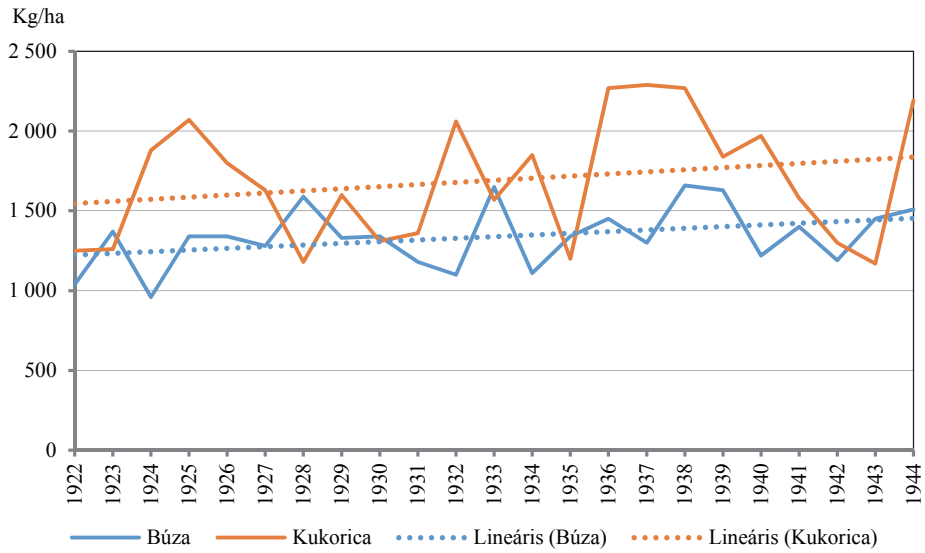
1. ábra. A fontosabb gabonák vetésterülete, 1921–1945
(Sown area of main cereals, 1921–1945)

Forrás: KSH [2020].

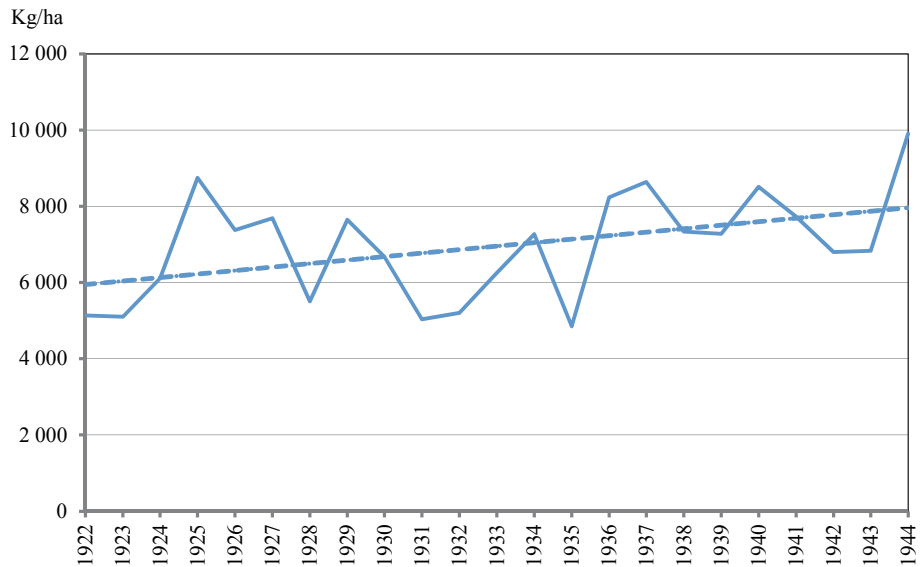
A terméshozamokat tekintve a vizsgált időszakban nem történt számottevő változás. A 2. ábrán, mely a búza és a kukorica termésátlagainak alakulását szemlélteti, ugyan megfigyelhető a hozamok lassú növekedése, „átütő” emelkedést nem láthatunk. Ennek oka elsősorban az, hogy a második világháború végéig nem történt átfordító technológiaváltás az ágazatban. A búza termésátlaga az 1934–1938. évek átlagában jelentősen elmaradt a nyugat-európai országokéhoz képest. Míg Magyarországon 1 370 kg/ha volt a termésátlag, addig Belgiumban 2 730, Dániában 3 040, Németországban 2 290 kg/ha (Fazekas [1967]). A hozamok 1920 és 1945 között a többi növényi termék esetében sem változtak jelentősen. (A burgonya termésátlagának változását a 3. ábra mutatja be.)

2. ábra. A búza és a kukorica termésátlaga, 1922–1944
(Average yield of wheat and maize, 1922–1944)

Forrás: KSH [2020].

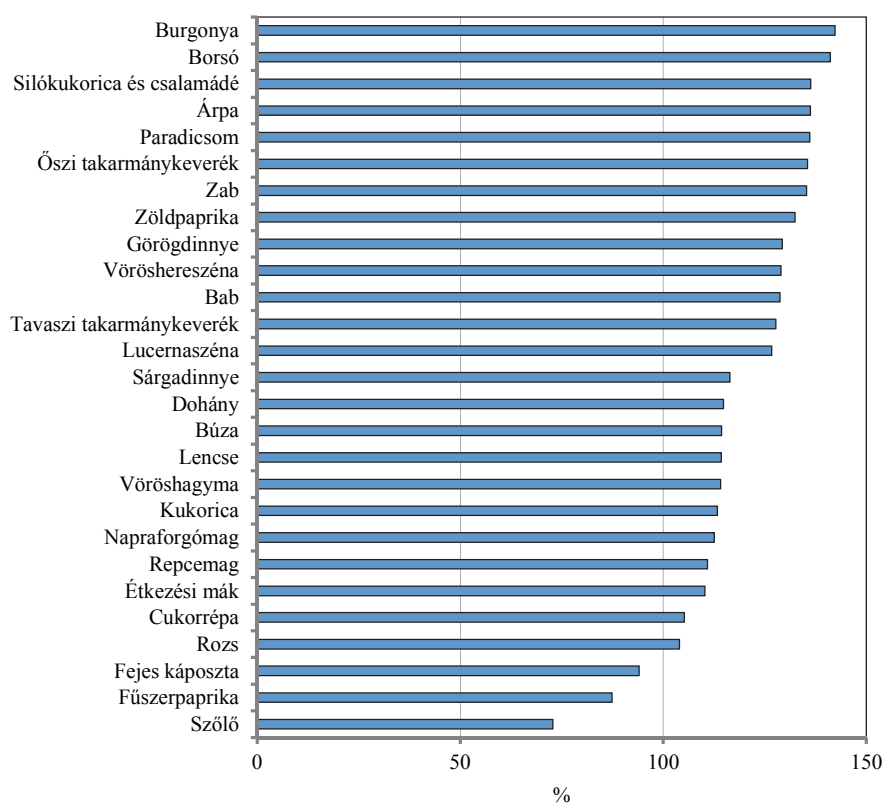
3. ábra. A burgonya termésátlaga
(Average yield of potatoes)

Forrás: KSH [2020].

A 4. ábra abba nyújt betekintést, hogy a főbb növényfajok termés hozamai miként változtak az 1920-as és az 1940-es évek eleje között. Legnagyobb mértékben (42,3 százalékkal) a burgonya termésátlaga növekedett, leginkább (27,2 százalékkal) pedig a szőlő maradt el 1940–1943-ban a két évtizeddel korábbihoz képest. Ez utóbbi elsősorban az 1922-es és 1923-as kiugró terméseredményeknek volt köszönhető.

4. ábra. A főbb növényfajok 1940–1943. évi termésátlaga az 1921–1924. évi termésátlaghoz képest
(Average yield of main crops in 1940–1943, compared with that of 1921–1924)

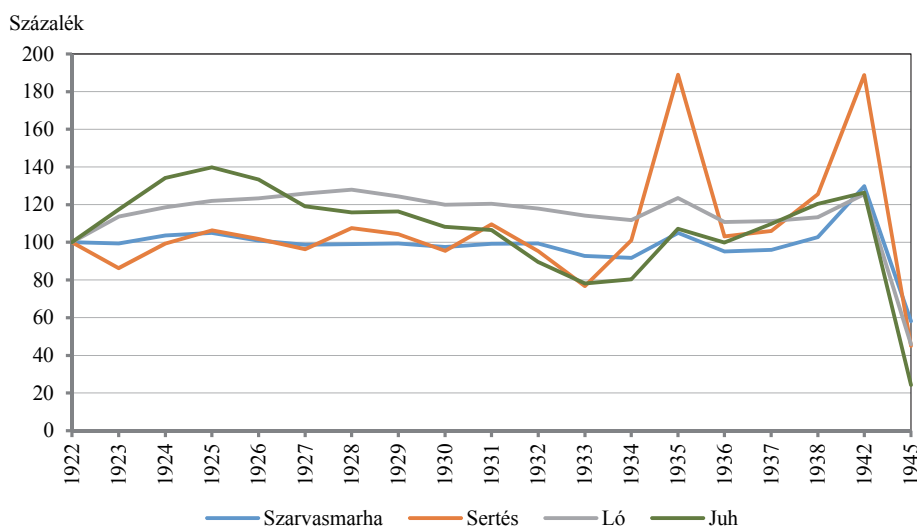

Forrás: KSH [2020].

Az 5. ábra a nagyobb háziállatok állományának változását mutatja be 1922 és 1945 között. Az állatlétszámok 1942-ben voltak a legmagasabbak (szarvasmarha: 2,4 millió, sertés: 4,7 millió, ló: 900 ezer, juh: 1,7 millió). Annak azonban, hogy az 1935. és 1942. évi adatok kiemelkedő állományokról tudósítanak, statisztikai módszertani okai is lehetnek. Ezekben az években ugyanis nagyszabású állatösszeírásokat hajtott végre a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (*Valkó* [2019]),

amelyek során az állatállomány felvételezését vélhetően nagyobb arányban sikerült megvalósítaniuk a kor statisztikusainak, mint olyan években, amikor nem tartottak nagymintás összeírást.

5. ábra. Szarvasmarha-, sertés-, ló- és juhállomány
(Cattle, pig, horse and sheep stocks)
(1922 = 100%)

Forrás: KSH [2020].

A szarvasmarha- és a sertésállomány nagysága az időszak elején jellemzően az 1922. évi érték közelében maradt, és csak az 1930-as évek közepétől indult növekedésnek. A két világháború között a szarvasmarha-fajtaösszetétel is átalakult. Jellemző volt a korábban szinte egyeduralkodó magyar szürke visszaszorulása és a piros-tarka (magyartarka) fajta térhódítása (Kiss [1958]). A lóállomány nagysága már a vizsgált időszak elején nőni kezdett, és az 1920-as évek közepén elért szintjét megtartotta az időszak során a háborús évek kivételével. A juhpopuláció létszáma a kezdeti növekedést követően az 1920-as évek közepén csökkenésnek indult, majd az 1930-as évek második felében ismét gyarapodott. A második világháború az állatállományok nagyságának jelentős visszaesését hozta, mértéke a juhok esetében volt a legszámottevőbb; 1945. november 30-i állományuk még az 1922. évi negyedét sem érte el.

2. A szocialista gazdálkodás évei

A második világháborút követően a magyar mezőgazdaságra jelentős hatást gyakorolt az 1945. évi földreform, amelyet az 1945. évi VI. törvény vezetett be (a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről; *Ideiglenes Nemzetgyűlés* [1945]). A földreformról a Debrecenben működő Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedett. A törvény célja a feudális birtokrendszer megszüntetése és a magyar földművesek földhöz juttatása volt, amely „megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját, az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt” (*Ideiglenes Nemzetgyűlés* [1945] I. fejezet, 1. §). Cél volt ugyanakkor a korábbi rendszer uralkodó rétegeinek megbüntetése is, így a törvény alapján el kellett kobozni „a hazaárulók, a nyilas, nemzeti szocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbundtagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait” (*Ideiglenes Nemzetgyűlés* [1945] II. fejezet 4. §). A törvény azokat is a hazaárulók, háborús és népellenes bűnösök közé sorolta, akik ismét felvették német hangzású családi nevüket. A 100 kat. (kataszteri) hold feletti, illetve Budapest 30 kilométeres körzetében a 60 kat. hold feletti földbirtokokat kellett változó mértékben igénybe venni a földreform keretében végrehajtott „földhöz juttatáshoz”. Az 1 000 kat. hold feletti birtokok egészét, míg az 1 000 kat. hold alattiaknak csak egy részét vették el a korábbi tulajdonosaiktól, az úri birtokosok 100 kat. hold földet, míg a paraszti birtokosok 200 kat. holdat tarthattak meg. A földosztás eredményeként mintegy 642 000 gazda részesült földjuttatásban, akik között összesen 3,2 millió hektár földet, jellemzően kisméretű, 2 hektár körüli birtokokat osztottak szét (*Laczka* [1998]). Ezek a kisgazdaságok azután 4-5 év alatt nemcsak a háborús károkat állították helyre, hanem jórészt a korábbi nagybirtokok termelését is pótolták (*Fazekas* [1965a]). A kisgazdaságokból azonban sok esetben hiányoztak a termelőeszközök, amelyeket leginkább kézi erővel pótoltak. A helyzetet nehezítette az is, hogy az állatállomány jelentős része elpusztult, vagy elhurcolták a háborúban, így az állati vonóerő alkalmazása akadályokba ütközött.

A szovjet típusú kolhozrendszer kialakítása 1948-ban kezdődött meg, és több hullámban, egészen 1961-ig tartott. A még megmaradt kisgazdaságokat 1959 és 1961 között tömörítették termelőszövetkezetekbe (*Laczka* [1998]). Az egyéni gazdálkodás ekkortól elvesztette jelentőségét, a szövetkezeti tagok és az állami gazdaságok alkalmazottai csak fél hektárnál kisebb földet kaptak egyéni művelésre. 1964-ben már a mezőgazdasági termelés értékének 65 százalékát szocialista nagyüzemek állították elő az ország összes földterületének 86 százalékán (*Fazekas* [1965a]). A fennmaradó területen 1,5 millió háztartás gazdálkodott (*Oros* [1999]). A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok mezőgazdasági alaptervekenységük mellett egyre inkább

kiegészítő tevékenységeket (például konzervkészítést, húskészítmény-előállítást, alaptevékenységtől független tevékenységeket) is végeztek, melyek aránya a nagyüzemekben 1980-ra elérte a termelési érték 29 százalékát (*Kiss* [1982]).

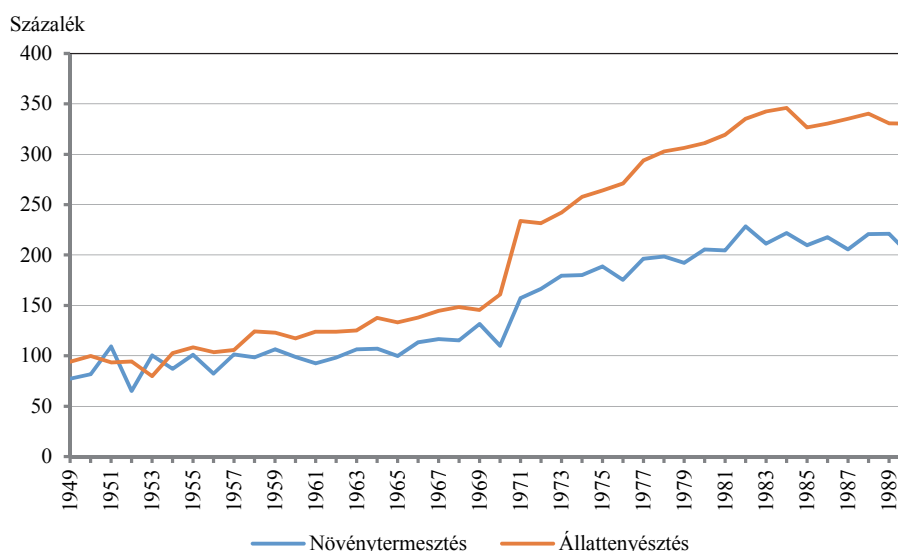
A második világháború után egyre erőteljesebbé vált a gépesítés, ezáltal az igásállatokat fokozatosan kivonták a gazdálkodásból. Így azokon a területeken, amelyeket korábban az igásállatok takarmányának előállítására használtak, már más növényeket lehetett termeszteni. A traktorok száma az 1947. évi 12,5 ezerről 1964-re 60,6 ezerre emelkedett (*Fazekas* [1965a]). A termőterületek hozamát egyre inkább öntözéssel fokozták: míg 1939-ben mindössze 24 ezer kat. holdat öntöztek, addig 1964-ben már 463 ezret. 1945 és 1964 között nagy területeken (összesen 143 ezer kat. holdon) telepítettek szőlőt és (215 ezer kat. holdon) gyümölcsöst; ezzel a gyümölcsös terület több mint a kétszeresére nőtt (*Fazekas* [1965a]). A termelés feltételeit lényegesen javította, hogy széles körben terjedni kezdett a növényvédőszer, a műtrágyák és az állatgyógyászati készítmények használata. Jelentősen bővült a szaktanácsadás elérhetősége, illetve emelkedett a mezőgazdasági szakképzést szerzettek száma.

A termelőfelhasználás szerkezete 1960-ról 1980-ra nagymértékben megváltozott. Míg 1960-ban a termeléshez felhasznált anyagok és eszközök háromnegyede mezőgazdasági eredetű volt, húsz év múlva az arány 36 százalékra csökkent a műtrágya, a növényvédőszer és az egyéb, nem mezőgazdasági eredetű inputok növekvő szerepe miatt (*Kiss* [1982]). 1960-ban a vonóerő-kapacitásnak még a 19 százalékát igásállatok biztosították, két évtized alatt viszont ezek munkáját szinte teljes egészében gépek vették át (*Kiss* [1982]). Egyre elterjedtebbé vált a műtrágyahasználat, 1960-ban 23 kilogramm műtrágya-hatóanyag jutott egy hektár mezőgazdasági területre, húsz év múlva már 211 kg (*Kiss* [1982]). Hasonló mértékű növekedés következett be a növényvédőszer-használat tekintetében is. Az 1980-as években Magyarország a mezőgazdasági termékeinek hozzávetőlegesen egyharmadát exportálta (*Laczka* [1998]).

A növénytermesztés és az állattenyésztés teljesítményének 1938. évihez mért változását a 6. ábra szemlélteti. A termelés a második világháború után összességében csak lassan indult növekedésnek. Az állattenyésztés bruttó termelési értéke már viszonylag korán, 1954-től meghaladta az 1938-as szintet, a növénytermesztés teljesítményének tartós javulására viszont egészen az 1960-as évek első feléig várni kellett. E változásokkal párhuzamosan folyamatosan csökkent a mezőgazdaságból élő aktív keresők száma az iparosítás munkaerő-elszívó hatása miatt. A termelési érték növekedése és e nemzetgazdasági ágban dolgozó aktív keresők számának visszaesése a mezőgazdaság munkatermelékenységének számottevő javulását eredményezte (*Fazekas* [1965a]). A magyar agrárium teljesítménye az 1970-es évektől kezdve 1982-ig jelentősen növekedett. A legmagasabb termelési értéket 1984-ben érte el, amikor a teljes mezőgazdaság 174 százalékkal, ezen belül a növénytermesztés 122,

az állattenyésztés 246 százalékkal haladta meg az 1938-as szintet. Különösen kiemelkedő volt az állattenyésztés mezőgazdasági termelési értékéből való részesedésének a növekedése: 1938-ban még csak 36 százalékot tett ki, 1964-re viszont 43 százalékra, majd 1980-ra 48 százalékra nőtt (Fazekas [1965b], Kiss [1982]). Ebben leginkább a baromfi- és a sertésenyésztés bővülése játszott szerepet. Az 1985 és 1990 közötti időszakra az agrárium teljesítményének lassú csökkenése volt jellemző.

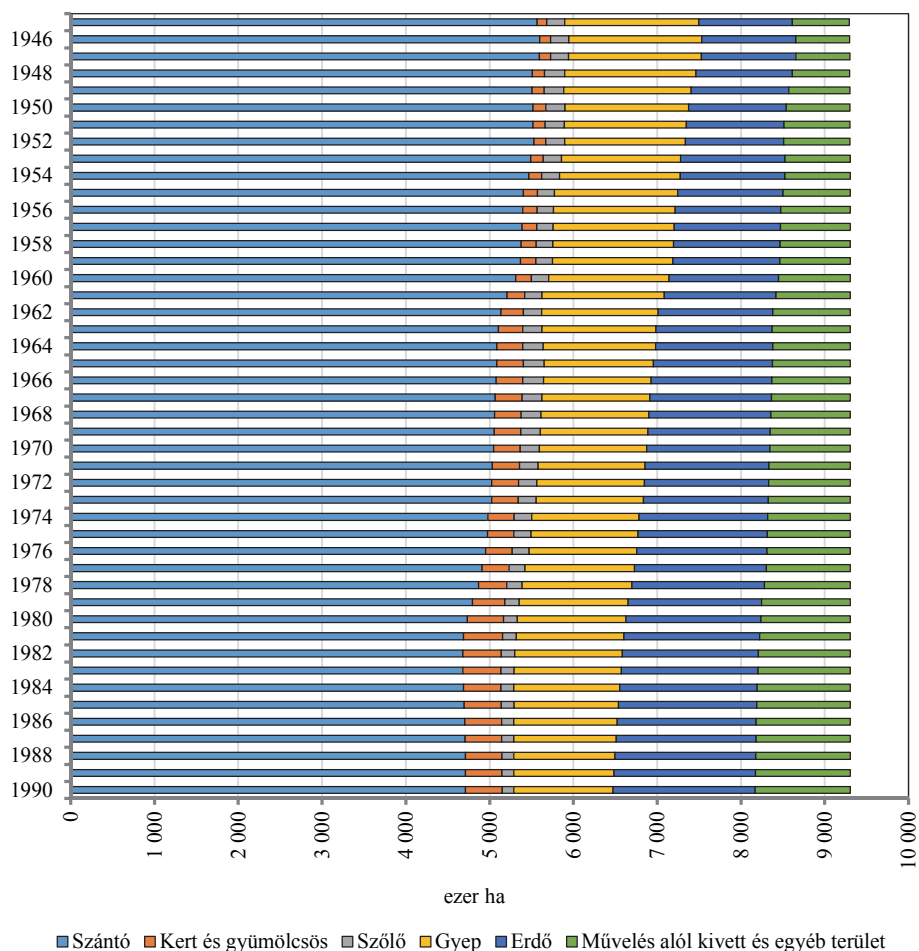
6. ábra. A mezőgazdaság bruttó termelési értéke összehasonlító áron, 1949–1990
(Gross production value of agriculture, at constant prices, 1949–1990)
(1938 = 100%)

Forrás: KSH [2020] alapján saját számítás.

A földterület művelési ágak szerinti megoszlása sokkal nagyobb változásokat mutatott az 1945–1990-es időszakban, mint a két világháború között. (Lásd a 7. ábrát.) A szántóterület összesen 15 százalékkal csökkent a vizsgált időszakban. Különösen az 1960-as évek első felében, illetve az 1976 és 1981 közötti időszakban volt jelentős e változás. Ezzel egy időben a kert és gyümölcsös művelési ág mérete az 1945-ös érték mintegy háromszorosára növekedett. A szőlőterület 1965-ben volt a legnagyobb, ezt követően folyamatosan (összesen 36 százalékkal) zsugorodott. A gyepterület az állatállomány megcsappanásával párhuzamosan (26 százalékkal) visszaszorult. A mezőgazdasági területek nagyságának csökkenése együtt járt a művelés alól kivett és egyéb területek (52 százalékos) növekedésével, amely elsősorban a területbeépítések következménye.

7. ábra. A földterület művelési ágak szerinti megoszlása
(Distribution of the land area of Hungary, by land use category)

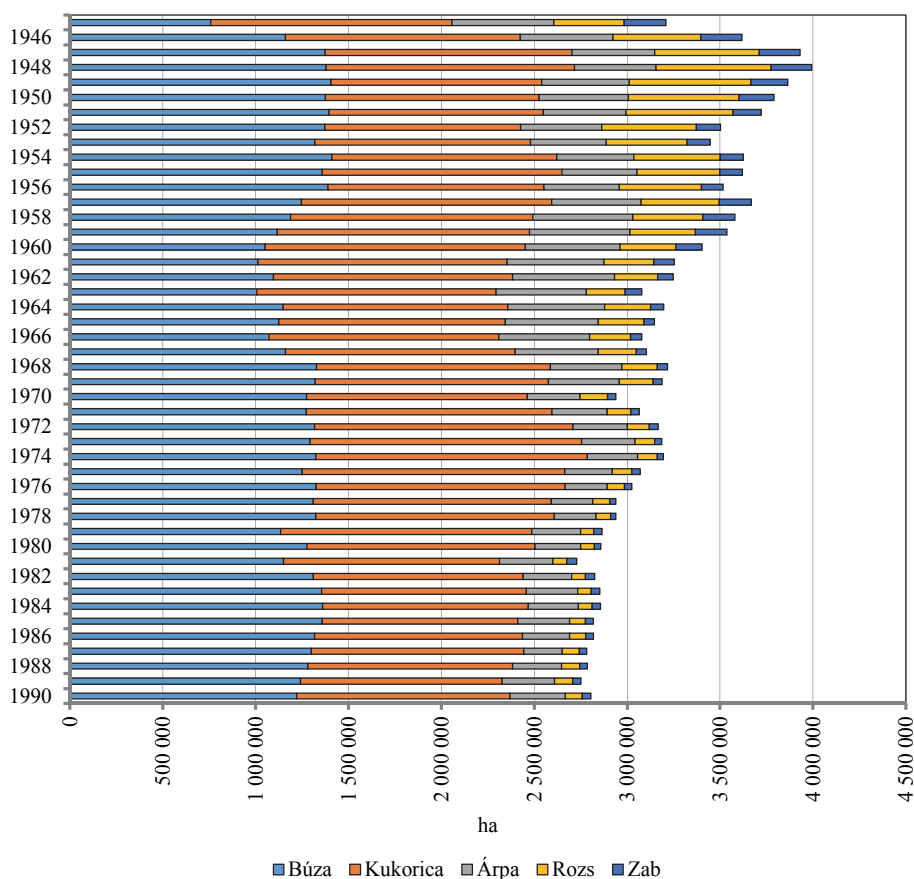

Forrás: KSH [2020].

A 8. ábra a fontosabb gabonák vetésterületének 1945 és 1990 közötti változását mutatja. A búza vetésterülete a második világháború utáni években gyors növekedésnek indult, az 1945-ben mért 759 ezer hektárról 1949-re 1 millió 405 ezer hektárra emelkedett. Az 1960-as évek első felében aztán körülbelül 1 millió-1 millió 100 ezer hektárra esett vissza, majd e színtről kiindulva, fokozatosan növekedve érte el 1984-ben az időszak legmagasabb értékét. Ezt követően csökkenni kezdett, így 1990-ben nagysága már csak 1 millió 222 ezer hektár volt. A kukorica vetésterülete 1945-ben 1 millió 298 ezer hektárt tett ki, a csúcst (1 millió 461 ezer hektár)

1974-ben érte el. Az 1980-as években ennél valamivel kisebb területen termesztették, 1990-ben pedig már csak 1 millió 148 ezer hektáron. Az árpa, rozs és a zab vetésterülete is nagymértékben, rendre 46, 76 és 89 százalékkal csökkent a vizsgált időszakban. Az utóbbi visszaesése a lóállomány csökkenésével párhuzamosan következett be. Az ipari növények közül 1945 és 1990 között számottevően nőtt a napraforgó (81 százalékkal), a cukorrépa (119 százalékkal) és a repce vetésterülete (az 1950. évinek több mint 15-szörösére), miközben a dohány (39 százalékkal) csökkent.

8. ábra. A fontosabb gabonák vetésterülete, 1945–1990
(Sown area of main cereals, 1945–1990)

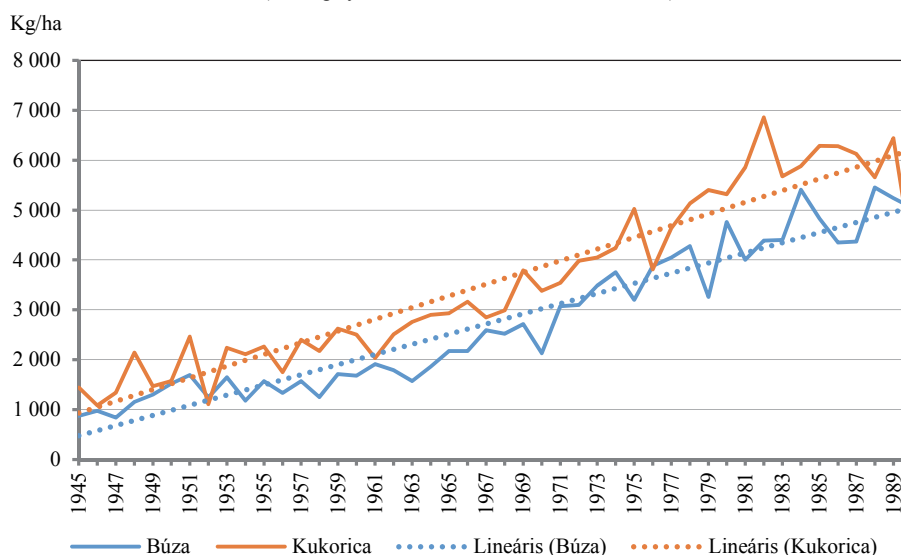

Forrás: KSH [2020].

A legtöbb növényfaj termésátlagja jelentősen növekedett 1945 és 1990 között. A két legfontosabb gabonánk, a búza és a kukorica esetében a 9. ábrán követhető

nyomon e javulás, mely az 1970-es években volt különösen erőteljes. A 10. ábra az 1987–1990. évek termésátlagait hasonlítja össze az 1948–1951. éviéivel. A főbb növényfajok közül a búza termésátlaga emelkedett a legnagyobb mértékben (255 százalékkal) a közel negyven év alatt, de kiemelkedő eredményeket produkált a repce (235%), az árpa (196%) és a kukorica (192%) is. Nem véletlen, hogy a legfontosabb szántóföldi növények hozama gyarapodott a leginkább, hiszen nagy erőfeszítések történtek e kultúrák nemesítésére és a megfelelő fajták kiválasztására. A hozamemelkedéshez ezeken túl a zöld forradalomnak nevezett technológiaváltások (a műtrágya és a növényvédő szerek egyre szélesebb körű használata, a gépesítés, illetve kisebb mértékben az öntözés) is hozzájárultak.

9. ábra. A búza és a kukorica termésátlaga, 1945–1990
(Average yield of wheat and maize, 1945–1990)

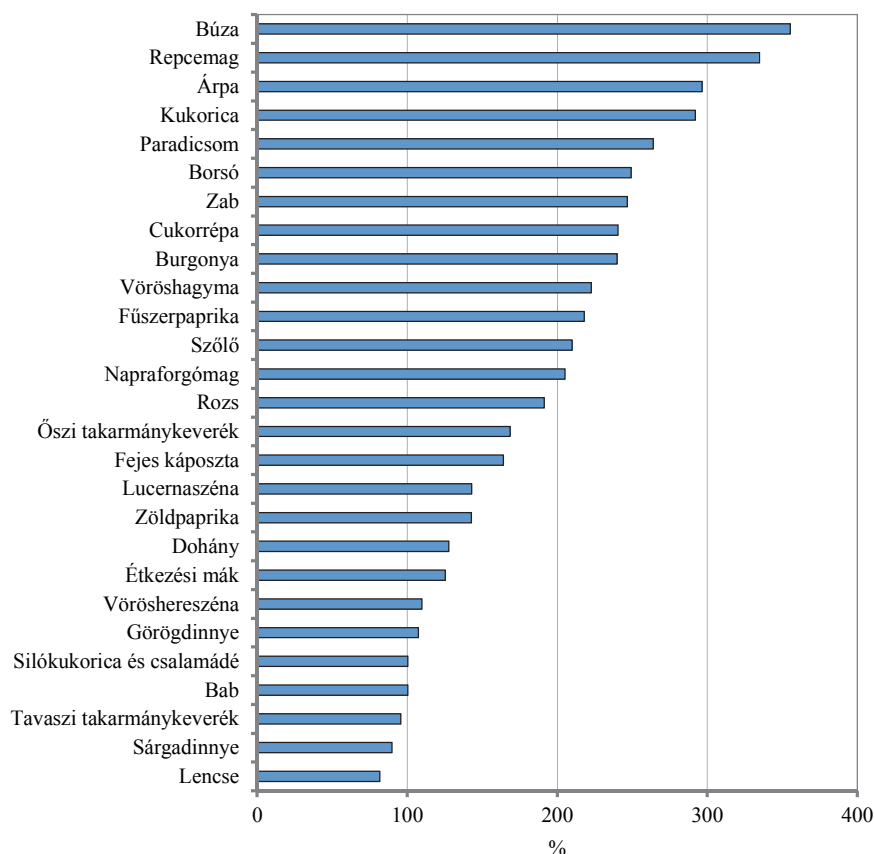
Forrás: KSH [2020].

Nehéz körülmények között folyt hazánkban a szőlőművelés a második világháborút követően. Az elaprózott területek műveléséhez sok gazda nem rendelkezett megfelelő szakértelemmel, az ültetvények egy része elöregedett, és az alacsony felvásárlási árak sem segítették a modernizációt (Fazekas [1965b]). Az 1950-es évek közepéig számottevő volt a termelés visszaesése; a fejlődés, az új szőlők kiterjedt telepítése csak ezután indult meg.

Gyümölcsöt a háborút követően leginkább szórt ültetvényeken termesztettek, ekkor még nem volt jellemző a zárt gyümölcssterületek létrehozása. A nagyarányú

gyümölcsfásítás ellenére az összes gyümölcsfának csak mintegy 20 százaléka volt 1964-ben árugyümölcsösökben, a többi leginkább szőlők között, házi kertekben, utak szélén vagy szórvány gyümölcsösökben nőtt (*Fazekas [1965b]*).

10. ábra. A főbb növényfajok 1987–1990. évi termésátlaga az 1948–1951. évi termésátlaghoz képest
(Average yield of main crops in 1987–1990, compared with that of 1948–1951)

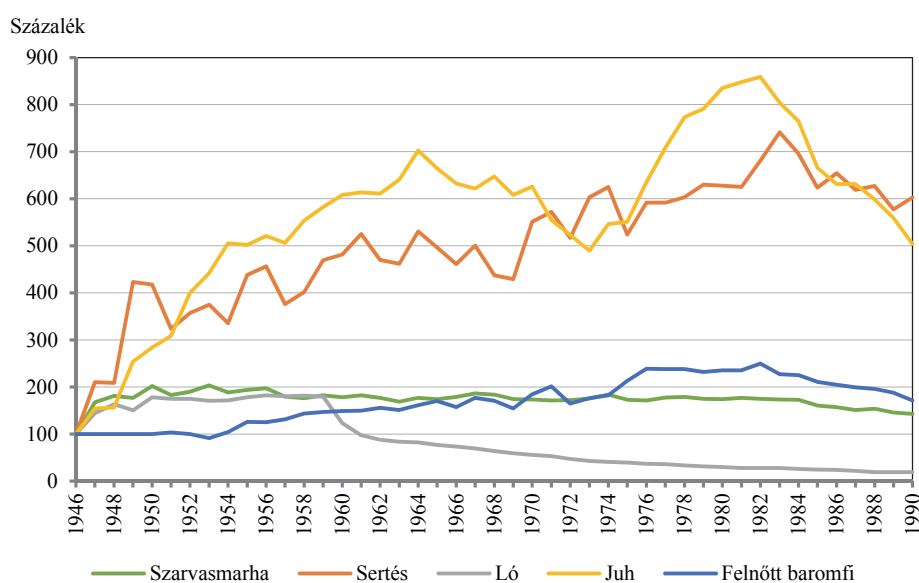

Forrás: KSH [2020].

Az állatállomány a második világháború során jelentős, számosállatban kifejezve 56 százalékos csökkenést szenvedett el. A legnagyobb kár a juh- (80%) és a sertésállományt (79%) érte, de jelentős volt a ló- (60%) és a szarvasmarhaállomány (43%) vesztesége is (*Fazekas [1965b]*). Ráadásul a legjobb egyedeket jellemzően külföldre hurcolták vagy levágták, és a kevésbé nemes, elsősorban a kisgazdaságokban tartott állatok maradtak meg. A második világháború után gyors ütemben fejlesztették az állattenyésztést. Egyedül a lóállomány volt az, amely nem

érte el újra a háború előtti nagyságát. Megváltozott az állatok hasznosítási módja, egyre kevésbé használták őket igavonásra: míg a háború előtt még az állatok egyharmada volt igásállat, addig 1965-ben már csak 9 százalékuk. Az ökrök helyett leginkább hús- és tejhasznú szarvasmarhát, míg a lovak helyett sertést és juhot tartottak (Fazekas [1965b]).

11. ábra. Szarvasmarha-, sertés-, ló-, juh- és felnőttbaromfi-állomány
(Cattle, pig, horse, sheep and adult poultry stocks)
(1946 = 100%)

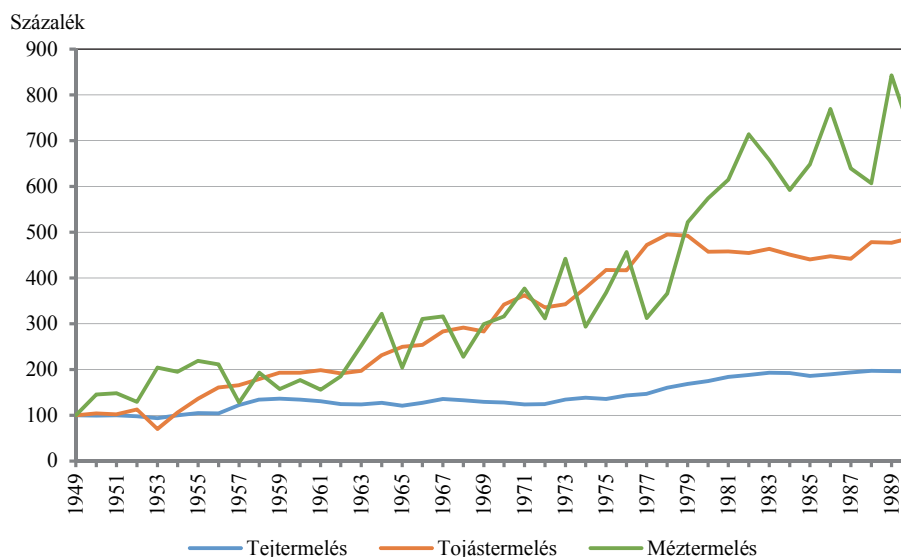
Forrás: KSH [2020].

A főbb állatfajok 1946 és 1990 közötti állományadatait a 11. ábra mutatja be. A létszámok 1946 után gyorsan, néhány év alatt visszaálltak a háború előtti szintre, változásuk mintázata azonban állatfajonként eltér egymástól. A szarvasmarha-állomány 1953-ban volt a legnagyobb (2,236 millió, ebből 912 ezer tehén). A populáció létszáma ezt követően először lassú, majd 1985-től kissé gyorsabb csökkenésnek indult, így 1990-ben már csak 1,571 milliót tett ki. A lóállomány nagysága a legmagasabb értéket 727 ezer egyeddel 1956-ban érte el, 1960-tól aztán rohamosan zsugorodni kezdett, összefüggésben azzal, hogy a lovakat már egyre kevésbé használták igavonásra. Az állomány 1990-ben mindössze 76 ezer egyedből állt. A sertéslétszám az 1945-től kezdődő gyors növekedés után az 1950-es és 1960-as években 5 millió körül volt; majd az 1970-es években hirtelen újra emelkedni kezdett, így érve el 1983-as maximumát (9,844 millió egyed). 1984-től azonban csökkenő tendenciát mutatott.

A juhállomány növekedése 1964-ig tartott, ezt követően viszont a populáció mérete egy évtizedig zsugorodott. Az 1970-es évek közepétől aztán az állatlétszám rohamosan megugrott, a legnagyobb 1982-ben volt (3,18 millió), később pedig ismét csökkenésnek indult. A felnőtt baromfi állományának mérete lassú növekedés eredményeként, 45,4 milliós állománnyal (melyből 42 millió tyúk volt), 1982-ben érte el a csúcspontját, majd az 1980-as éveket már hanyatló tendencia jellemezte.

Az állati termékek termelése számottevően növekedett az 1949 és 1990 közötti időszakban, ezek közül három (tehéntej, tojás, méz) változását a 12. ábra illusztrálja. A vizsgált termékek közül a legnagyobb, több mint hétszeres emelkedés a méztermelés esetén következett be. A tojástermelés ugyanebben az időszakban az 1949. évi csaknem ötszörösére nőtt, különösen jelentős volt a javulás az 1960-as és az 1970-es években. Az egy tojótýukra jutó éves átlagos tojástermelés is számottevően növekedett: míg 1949-ben csak 70 darab volt, 1990-ban már 186. A tejtermelés változása volt a legmértékeltőbb, itt kétszeres növekedést mért a statisztika, melynek legnagyobb része az 1978-tól 1981-ig tartó időszakra esett. A tehének tejhozamában ugyanakkor 1949 és 1990 között jelentős javulás mutatkozott: 1949-ben egy tehén átlagosan még csak 1 409 liter tejet adott, 1990-ben viszont már közel 5 ezer litert. Ennek következtében a tejtermelés csökkenő tehénállomány mellett is növekedni tudott.

12. ábra. Tehéntej-, tojás- és méztermelés, 1949–1990
(Milk, egg and honey production, 1949–1990)
(1949 = 100%)

Forrás: KSH [2020].

3. Az utóbbi harminc év mezőgazdasága

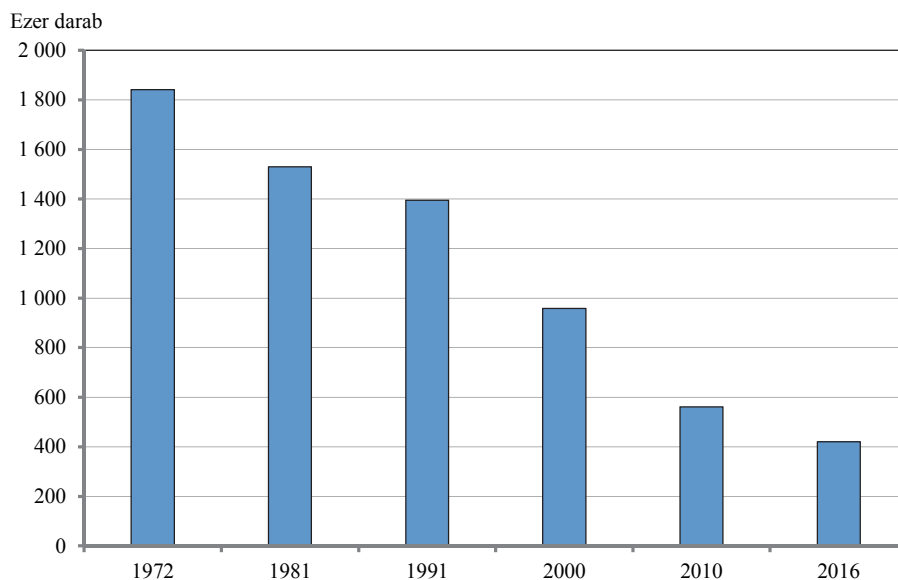
A szocialista gazdálkodásról a kapitalista termelésre történő áttérés már az 1980-as években megindult a mezőgazdaságban. A szövetkezetekben sorra alakultak a gazdasági munkaközösségek, szakcsoportok és bérleti vagy szerződéses viszony alapján működő más szervezetek (Lányi [1998]). Az 1980-as évek elején megkezdődött, majd 1989-ben felgyorsult a termelőszövetkezeti földek magánkézbe juttatása (kiadás tagoknak, értékesítés, vállalkozásba vitel) (Molnár–Szabóné Medgyesi [1991]), miközben a szövetkezeti tagok létszáma rohamosan megfogyatkozott. Az állami gazdaságok esetében szintén hasonló eredményre vezető folyamatok zajlottak le. Mindezek tükrében, a magánosítás előrehaladásával világossá vált, hogy Magyarországon nincs lehetőség átfogó földreformra (Lányi [1998]).

1992-től kezdődött el a kárpótlási jegyek kibocsátása és azok felhasználása a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az 1991. évi XXV. törvény (az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról; *Magyar Közlöny* [1991]) alapján. A termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak földalapot kellett kijelölniük, mely földterületeket árverések útján értékesítették a kárpótoltak számára. Ennek eredményként mintegy 600 ezren jutottak földhöz, akik javarészt nem akartak földműveléssel foglalkozni, ezért azt műveletlenül hagyták, el- vagy bérbe adták.

Hazánk 2004-ben csatlakozott az EU-hoz (Európai Unió). Ezzel egyrészt megjelentek a magyar mezőgazdaság finanszírozásában az EU-s támogatások, másrészt a gazdálkodásra a nemzeti szabályokon kívül közösségek is vonatkoznak, amelyek az utóbbi években egyre inkább a mezőgazdasági termelés zöldítése irányába hatnak. A csatlakozás további előnye még az EU-n belüli szabad, vámok nélküli árumozgás. Ez hatalmas piacot biztosít a magyar mezőgazdasági termékeknek, ugyanakkor a hazai piacokon ezek „versenytársaiként” jelennek meg más tagállamok áruai.

Az 1990 óta eltelt három évtized során alapvető változások zajlottak le a magyar mezőgazdaságban. A legfeltűnőbb folyamat a háztáji gazdálkodás visszaszorulása volt. Napjainkban mind kevesebb portán tartanak állatot, így a mai faluképhez már nem tartozik hozzá a tehéncsordák látványa. A nagyméretű konyhakertek művelése is kevésbé jellemző, egyre inkább díszkertekké alakítják át őket. Mindezek a folyamatok „leképeződnek” a statisztikai adatokban is. A 13. ábra az egyéni gazdaságok számának visszaesését mutatja be 1972 és 2016 között.

13. ábra. Az egyéni gazdaságok számának alakulása Magyarországon
(Number of private holdings in Hungary)

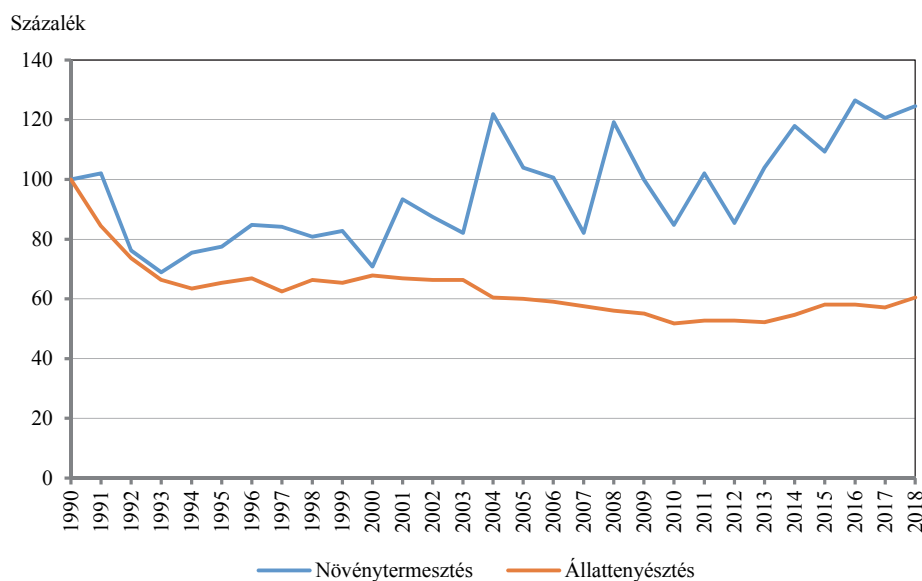
Forrás: KSH [2020].

A magyar mezőgazdaság teljesítménye a rendszerváltozás után rohamosan zuhanni kezdett. (Lásd a 14. ábrát.) Ennek elsődleges oka az volt, hogy a korábbi nagyüzemi struktúrák kisebb termelőegységekké alakultak át, amelyek hatékonysága általában elmaradt társaikétól. A teljesítmény visszaesése különösen az állattenyésztés területén volt szembeűnő; mélypontját 2010-ben érte el, amikor az az 1990. évi bruttó termelési érték mindössze 52 százalékát állította elő. Ehhez többek között a háztáji állattartás nagymértékű csökkenése is hozzájárult. 2010-et követően a mutató lassú emelkedésnek indult, 2018-ban már 17 százalékkal volt magasabb a nyolc évvel korábbinál. A növénytermesztés esetében nem tapasztalhattunk ekkora teljesítményromlást; az ágazat bruttó termelési értéke 1993-ban volt a legalacsonyabb, ekkor az 1990. évi 69 százalékát állította elő. Tartósan 2013 óta haladja meg az 1990. évit, 2018-ban pedig már 25 százalékkal felül is múlta azt. Összességében a magyar mezőgazdaság teljesítménye 2018-ban még nem érte el az 1990-es értéket, és az 1984. évi csúcsteljesítménytől 10 százalékkal maradt el.

A rendszerváltozástól 2018-ig a szántóterület 8 százalékkal lett kisebb. Ennél nagyobb mértékű (68 százalékos) csökkenés következett be a kert és gyümölcsös, (48 százalékos) a szőlő és (33 százalékos) a gyepterület területében. Ezzel szemben az erdőterület nagysága 14 százalékkal, a művelés alól kivett és egyéb terü-

leteké pedig még ennél is nagyobb mértékben (78 százalékkal) növekedett. Az utóbbi adat a területbeépítések gyorsulását mutatja.

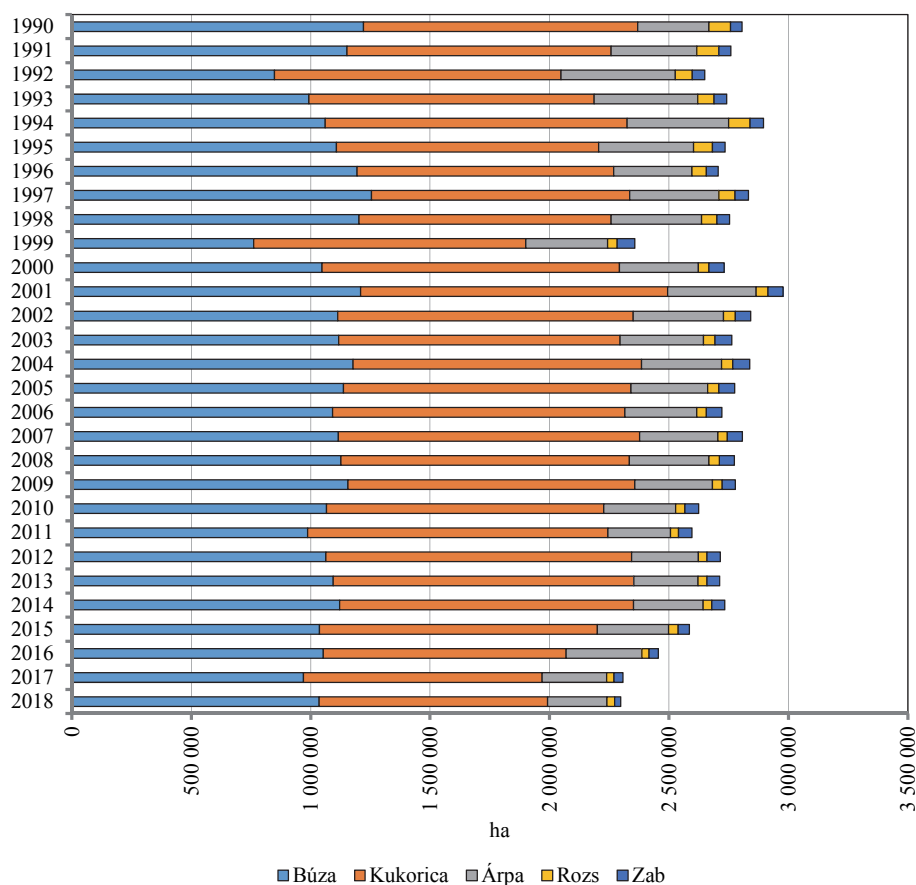
14. ábra. A mezőgazdaság bruttó termelési értéke összehasonlító áron, 1990–2018
(Gross production value of agriculture, at constant prices, 1990–2018)
(1990 = 100%)

Forrás: KSH [2020] alapján saját számítás.

A fontosabb gabonák vetésterületének 1990 és 2018 közötti alakulását a 15. ábra szemlélteti. A vizsgált időszak során ezek mindegyikének csökkent a vetésterülete. A búzáé 2018-ban 15,2 százalékkal volt kisebb az 1990. évinél. A kukorica által elfoglalt terület 2018-ban esett először 1923 óta 1 millió hektár alá, mely 16,7 százalékos csökkenést jelent az 1990-es adathoz képest. Az árpa, rozs és a zab területe 1990 és 2018 között rendre 16,5, 64,6 és 45,5 százalékkal lett kisebb. A gabonafélék visszaszorulása az ipari növények területének előretörésével járt együtt. A vizsgált időszakban a napraforgó vetésterülete 81,3 százalékkal növekedett, míg a repcéé csaknem meghatszorozódott, 2018-ban elérve már a 342,8 ezer hektárt.

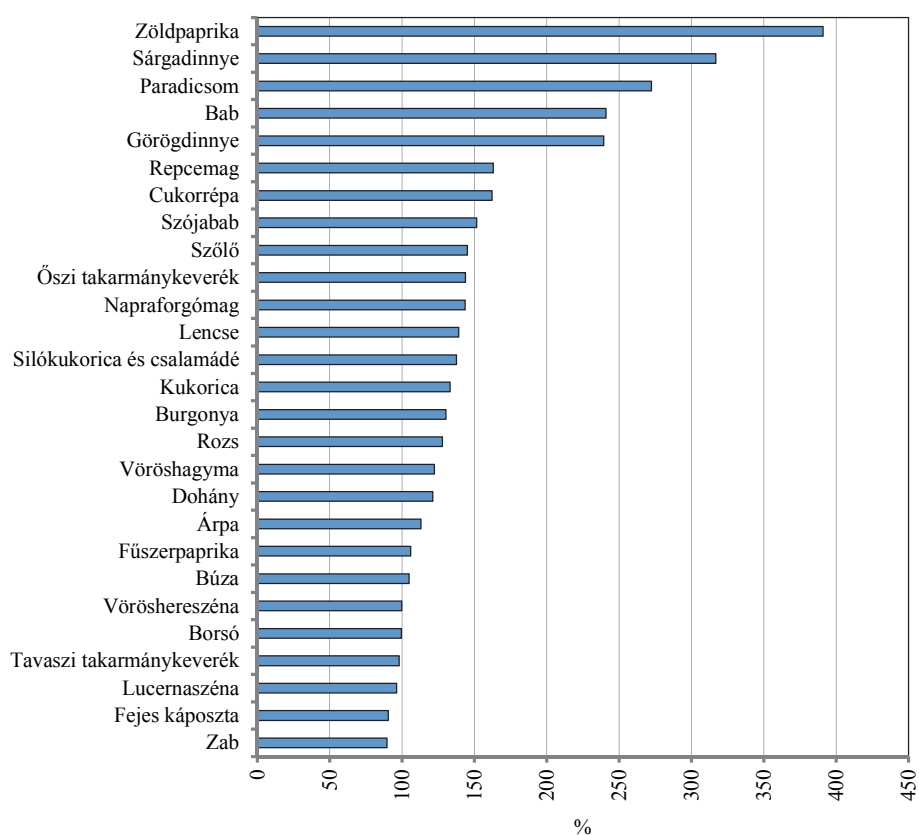
15. ábra. A fontosabb gabonák vetésterülete, 1990–2018
(Sown area of main cereals, 1990–2018)

Forrás: KSH [2020].

A nagy területen termesztett növénykultúrák termésátlaga az 1990 óta eltelt években nem mutatott olyan mértékű emelkedést, mint az 1945 és 1990 közötti időszakban. (Lásd a 16. ábrát.) Jelentősebb növekedést a kertészeti termékeknél (zöldpaprika: 291 százalék, sárgadinnye: 217 százalék, paradicsom: 172 százalék) mért a statisztika. Ezek egy részénél – különösen a paprika és a paradicsom esetén – 1990 után a termesztéstechnológia és a fajták megújítására került sor. Ekkor terjedt el például az intenzív, talaj nélküli hajtás, amely ugrásszerű terméshozamnövekedést eredményezett a korábbi szabadföldi technológiákhoz képest.

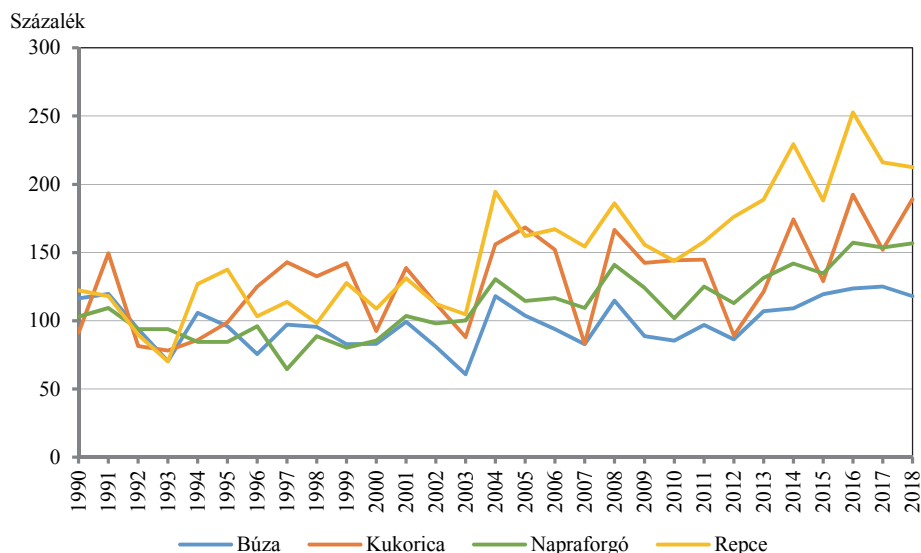
16. ábra. A főbb növényfajok 2015–2018. évi termésátlaga az 1987–1990. évi termésátlaghoz képest
(Average yield of main crops in 2015–2018, compared with that of 1987–1990)

Forrás: KSH [2020].

A 17. ábra a búza, a kukorica, a napraforgó és a repce termésátlagának alakulását ismerteti az 1990–2018-as időszakban. Az adatok szerint a búza esetében volt a legkisebb mértékű a változás, csak a 2015 utáni éveket jellemezték viszonylag magasabb terméshozamok, de még ezek sem szárnyalták túl az 1988-as csúcsot. Ezzel szemben a kukorica, a napraforgó és a repce egyaránt rekordhozamot ért el 2016-ban. A termésátlagok meredek emelkedése 2013 óta jellemző, mely elsősorban a „professzionálisabb” fajtaválasztásnak, másodsorban a precíziós gazdálkodás kezdeményeinek köszönhető.

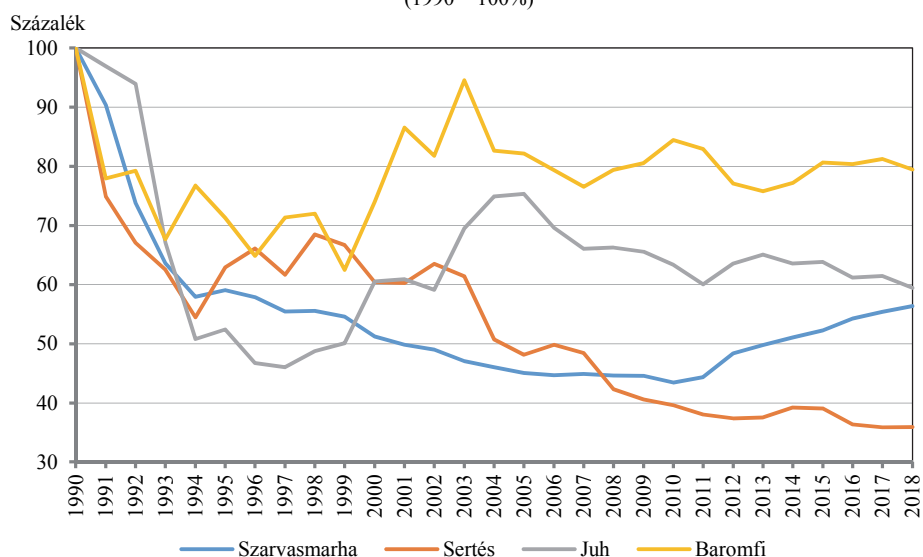
17. ábra. A búza, a kukorica, a napraforgó és a repce termésátlaga az 1990–1993. évi termésátlaghoz képest
(Average yield of wheat, corn, sunflower and rapeseed, compared with that of 1990–1993)

Forrás: KSH [2020].

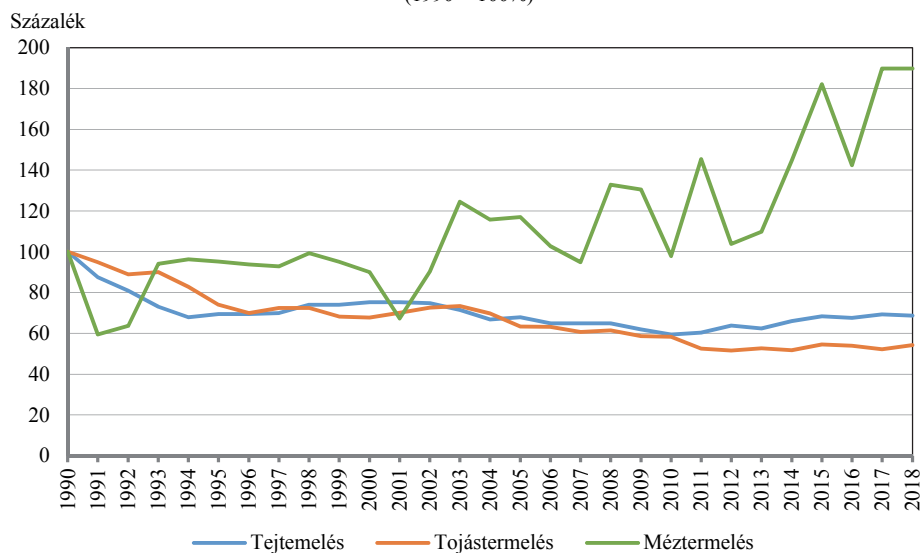
Az állatállományt 1990 és 2018 között csökkenő létszámok jellemezték. 1990-től 1995-ig a legtöbb faj esetében gyors zuhanás volt tapasztalható, a létszámok az 1990. évinek közel felére estek vissza. (Lásd a 18. ábrát.) A szarvasmarhaállomány 2010-ig tartó fogyását követően (682 ezerre) csupán lassan kezdett növekedni, így az állatlétszám 2018-ra is csak a 885 ezret érte el. A sertésegységyszám 1994 utáni átmeneti emelkedésének trendje 2002-től megfordult, melynek eredményeként az állatlétszám 2018-ra 2,872 millióra mérséklődött. A juhállomány mérete 1997-ben érte el a minimumát (858 ezret), ezután 2005-ig növekedett, majd újra lassan csökkenni kezdett; így 2018-ban 1,109 millió egyedből állt. A főbb állatfajok közül a baromfiállomány szenvedte el a legkisebb mértékű csökkenést, 2018-ban 20,6 százalékkal maradt el az 1990. évihez képest; a legalacsonyabb állatlétszámot 1999-ben regisztrálta a statisztika, míg a legmagasabbat 2003-ban. A baromfiállományon belül számottevő volt a kacs- és a pulykaállomány növekedése, az előbbi 2018-as állatlétszáma 190,4 százalékkal, az utóbbié 87,0 százalékkal volt magasabb az 1990. évihez viszonyítva.

18. ábra. Szarvasmarha-, sertés-, juh- és baromfiállomány
(Cattle, pig, sheep and poultry stocks)
(1990 = 100%)

Forrás: KSH [2020].

19. ábra. Tehéntej-, tojás- és méztermelés, 1990–2018
(Milk, egg and honey production, 1990–2018)
(1990 = 100%)

Forrás: KSH [2020].

Az állati termékek termelésén belül a tej- és a tojástermelés 1990 és 2018 között csökkent, miközben a méztermelés növekedett. (Lásd a 19. ábrát.) A tejtermelés már az időszak elején mérséklődött, volumene 2010-ben volt a legalacsonyabb (1 640,6 millió liter). A 2018. évi termelés 1 897,6 millió litert tett ki. Ehhez hasonló pályát írt le az egy tehénre jutó éves tejtermelés is, amely az 1993-as mélypont után kezdett emelkedni, és 70 százalékos növekedést követően, 7 820 literrel érte el 2017-ben az abszolút maximumát. A tojástermelés volumene 1990-től szintén csökkenni kezdett, 2012-ben jutva el a legalacsonyabb szintig az utóbbi három évtizedben. Az egy tojótyúkra jutó tojástermelés 1990 és 2018 között 25 százalékkal lett magasabb. A méztermelés, melyet előbb gyors visszaesés, majd erősödés jellemezett, 2017-ben 32 ezer tonna volt.

Az utóbbi években a magyar mezőgazdaság emelkedő pályára állt. A növénytermesztés által elért terméshozamok és az állati termékek termelésének alakulása jelzi, hogy a termelési módszerek fejlődése, a fajtaválasztás tökéletesedése, a professzionálisabb gazdálkodás jó eséllyel tehetik az agráriumot sikerágazattá.

Irodalom

- FAZEKAS B. [1965a]: A magyar mezőgazdaság fejlődéséről (1938–1964). *Statistikai Szemle*. 43. évf. 8–9. sz. 808–831. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1965/1965_08-09/1965_08-09_0808_0831.pdf
- FAZEKAS B. [1965b]: Növénytermelésünk és állattenyésztésünk fejlődése (1938–1965). *Statistikai Szemle*. 43. évf. 11. sz. 1059–1084. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1965/1965_11/1965_11_1059_1084.pdf
- FAZEKAS B. [1967]: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- FAZEKAS B. [1995]: Ötvenéves a földreform. *Statistikai Szemle*. 73. évf. 3. sz. 197–215. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1995/1995_03/1995_03_0197_0215.pdf
- GUNST P. – LŐKÖS L. [1982]: *A mezőgazdaság története*. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS [1945]: *1945. évi VI. törvény a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről*. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500006.TV&txtreferer=99100025.TV>
- KSH (KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL) [2020]: *STADAT-táblák*. <http://www.ksh.hu/stadat>
- KISS A. [1958]: Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben (1857–1957). *Statistikai Szemle*. 36. évf. 1–2. sz. 1–33. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1958/1958_01-02/1958_01-02_0001_0033.pdf
- KISS A. [1982]: A mezőgazdasági termelés struktúrájának változásai, 1960–1980. *Statistikai Szemle*. 60. évf. 4. sz. 341–353. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1982/1982_04/1982_04_0341_0353.pdf
- LACZKA S.-NÉ [1998]: A földterület és a földhasználat alakulása 1945 és 1994 között. *Statistikai Szemle*. 76. évf. 2. sz. 117–129. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1998/1998_02/1998_02_117.pdf

- LÁNYI K. [1998]: *Az agrárgazdaság átalakulásáról Magyarországon a 90-es években*. Kopint-Datorg Műhelytanulmányok. 27. sz. Budapest.
- MAGYAR KÖZLÖNY [1991]: *1991. évi XXV. törvény az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról*. VII. 11. n. a. old. <https://mkogy.jogtar.hu/getpdf?docid=99100025.TV&printTitle=1991.+évi+XXV.+törvény&targetdate=ffffff4&referer=lawsandresolutions>
- MOLNÁR I. – SZABÓNÉ MEDGYESI É. [1991]: Mezőgazdasági szövetkezetek, 1990. *Statisztikai Szemle*. 69. évf. 11. sz. 861–878. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1991/1991_11/1991_11_0861_0878.pdf
- OROS I. [1999]: Átfogó statisztikai censusok a mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle*. 77. évf. 6. sz. 446–458. old. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/1999/1999_06/1999_06_446.pdf
- VALKÓ G. [2017]: *A fenntartható mezőgazdaság indikátorrendszerének kialakítása az Európai Unió tagországaira vonatkozóan*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- VALKÓ G. [2019]: A magyar agrárstatisztika rövid történeti áttekintése. *Statisztikai Szemle*. 97. évf. 10. sz. 949–971. old. <https://doi.org/10.20311/stat2019.10.hu0949>